

	Անասունների քանակը		Աճը %-ներով
	1865 թ.	1870 թ.	
Զիւհը	33041	40626	+ 23
Նդշերավոր անասուններ . .	226780	274739	+ 21
Ոչխարներ և ալծեր . . .	575142	688338	+ 20
Նոգեր	1663	3162	+ 90
Ուղտեր	10940	16724	+ 53
Էշեր և շորիներ	17018	16218	— 5
Ընդամենը	864584	1038837	20 ⁰ / ₀

Այդ պրոցեսի վկայությունն է գյուղական տոնավաճառների ստեղծումը, ինչպես Շարուր-Դարալագյազի գավառի Մալիշկա գյուղի տոնավաճառն էր, որը բացվեց 1857 թվականին:

1860-ական թթ. փորձեր են արվում նաև հողի վարձակալման միջոցով կապիտալիստական բնույթի ֆերմերական տնտեսություններ ստեղծելու ուղղությամբ: Դրանց նպատակն էր լինելու տեխնիկական արժեքավոր կուլտուրաների մշակությունը և վաճառքը արդյունաբերական ձեռնարկություններին: Սակայն այս ժամանակահատվածում նման փորձերը հատուկենտ էին և ցանկալի արդյունք չտվեցին: Այսպես, 1862 թ. ռուս ազնվական գեներալ Կախանովը կառավարությունից 65 տարվա ժամկետով վարձակալության վերցրեց Երևանի գավառի Դավալու և Սադարակ գյուղերի միջև ընկած մի հողակտոր՝ 10022 դեսյատին տարածությամբ: 1950 դեսյատին մեծությամբ մի հողակտոր էլ վարձակալել էր Նախիջևանի գավառում Շարուր-Դարալագյազի գավառապետ Ա. Պ. Շան-գիրեյը, որը կազմակերպել էր իր տնտեսությունը կապիտալիստական հիմունքներով և գլխավորապես բամբակագործությամբ էր զբաղվում:

Այսպիսով, Արևելյան Հայաստանում հետզհետե զարգանում էր գյուղատնտեսության ապրանքայնությունը, աշադրություն էր դարձվում հատկապես տեխնիկական կուլտուրաների մշակության, վրա և, դրանով իսկ, երկիրը դանդաղ, բայց անշեղ կերպով ներգրավվում էր կապիտալիստական արտադրանդանակի ոլորտը: Նախկին բնատնտեսությունն իր տեղը զիջում էր գյուղացիական ապրանքային տնտեսությանը, դրանով իսկ փոխելով երկրի նախկին ֆեոդալական դեմքը:

2. ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԸ, ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Ռուսաստանին միացվելուց հետո Անդրկովկասում նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվում առևտրի ու արհեստների, արդյունաբերության զարգացման համար: Դրանց զարգացմանը նպաստում էր նաև այն հանգաման-

քր, որ երկրում երևան էր գալիս ռուս զինվորականությունը և պաշտոններով իր պահանջարկով: Սա ևս թափ էր հաղորդում ապրանքա-դրամային հարաբերությունների հետագա խորացմանը և զարգացմանը:

Խոսելով ընդհանրապես Անդրկովկասի արհեստագործական, առևտրական և արդյունաբերական զարգացման մասին, պետք է նշել այն հանգամանքը, որ հայ ազգաբնակչությունը սփռված էր ամբողջ Անդրկովկասով մեկ և առաջնային դեր էր խաղում և արհեստային արտադրության, և արդյունաբերության, և առևտրի ասպարեզում: Հայ առևտրականներն ու արհեստավորները կարևոր դեր էին խաղում Անդրկովկասի մի շարք քաղաքների տնտեսական կյանքում: Պաշտոնական վավերագրերից մեկում նշվում է, որ 1840-ական թթ. Անդրկովկասի առևտուրը գրեթե բացառապես գտնվում էր հայերի ձեռքում և նրա տարեկան շրջանառության գումարը կազմում էր շուրջ վեց միլիոն ռուբլի¹¹:

Արևելյան Հայաստանում, Ռուսաստանին միացվելուց հետո, արհեստագործությունը մնում էր արտադրական գործունեության հիմնական ճյուղը: Սակայն 1830—1860-ական թթ. արհեստագործական արտադրության քանակի վերաբերյալ մենք գրեթե տեղեկություններ չունենք. դրանք ավելի շատ վերաբերում են արհեստավորների քանակին՝ արհեստագործության մի քանի տասնյակի հասնող ճյուղերում և հիմնականում 20-ական թթ. վերջերին և 30-ական թթ. սկզբներին: Որոշ տվյալներ կան նաև 1860-ական թթ. վերաբերյալ. եթե 1829—1832 թթ. Հայկական մարզի երեք քաղաքներում՝ Երևանում, Նախիջևանում և Օրդուբադում արհեստավորների թիվը կազմել է համապատասխանաբար 2349, 717 և 608 հոգի, ապա 1865 թ.՝ 3238, 840 և 740 մարդ: Հետևաբար 30—35 տարվա ժամանակամիջոցում արհեստավորների քանակական աճը տոկոսային հարաբերությամբ կազմել է. Երևանում՝ 38 տոկոս, Նախիջևանում՝ 17, Օրդուբադում՝ 29 տոկոս: Միջին հաշվով արհեստավորների քանակական աճը 12 տոկոսով գերազանցել է հիշյալ քաղաքների բնակչության ընդհանուր աճին, իսկ Երևանում՝ նույնիսկ 23 տոկոսով: Ալեքսանդրապոլում և Նոր Բայազետում արհեստավորների թիվը համապատասխանորեն կազմել է 2695 և 391¹²: Այսպիսով, Երևանի նահանգի արհեստավորների ընդհանուր թիվը 1865 թ. հավասար էր 7995-ի, որոնցից վարպետներ՝ 3663, ենթավարպետներ՝ 2117 և աշակերտներ՝ 2215: Հավանորեն արհեստի յուրաքանչյուր ճյուղ կազմված է եղել մանր արտադրողական միավորներից, բանի որ ամեն մի վարպետի միջին հաշվով ընկնում էր 1,2 ենթավարպետ և աշակերտ: Այդ վկայում է նաև արհեստային արտադրության ոչ բարձր մակարդակի մասին: Այսպես, Երևանի արհեստավորությունը սպասարկում էր միայն տեղական պահանջարկը, թեև արհեստավորների մեծ մասը հենց այստեղ էր կենտրոնացած: Երևանյան նահանգի քաղաքներից միայն Ալեքսանդրապոլի արհեստավորներն էին, որ սպասարկում էին ոչ միայն տեղական պահանջարկը, այլև իրենց արտադրանքն ուղարկում էին Անդրկովկասի վարչական կենտրոնը՝ Թիֆլիս, և անգամ արտահանում Թուրքիա: Արտահան-

¹¹ АКАК, т. X, № 184.

¹² «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I, Тифлис, 1869.

ման հիմնական ապրանքը մաշիկներն էին, որի արտադրանքի դրամական գումարը կազմում էր 8000—10000 ռուբլի արծաթով և ոսկեթել դիպակները։ Ամբողջ արհեստային արտադրության ընդհանուր գումարը Ալեքսանդրապոլում տարեկան հասնում էր 160000 ռուբլու (արծաթով)¹³։

Բավական մեծ թվով տնայնագործներ կային գյուղերում, ուր մասնավորապես լայն տարածում ունեւ ջուհակությունը։ Ջուհակ-տնայնագործների թիվը Հայկական մարզում ըստ Շոպենի 4206 էր։ Նրանք ունեին դազգահներ և կտավ էին գործում։ Այդ եղանակով տարեկան ջուրը կես միլիոն արշին կտավ էր գործվում։ Սակայն 40-ական թվականներից արհեստի այդ ճյուղը դանդաղորեն սկսում է վերանալ, շրիմանալով ռուսական գործարանային էժան ապրանքների մրցակցությանը¹⁴։

Արևելյան Հայաստանում փոքր թիվ չէին կազմում նաև այն արհեստավորները, որոնք պղնձից կաթսաներ էին պատրաստում և վաճառում գյուղերում։ Նրանց մասին 1860-ական թթ. վերաբերող որոշ հարևանցի տեղեկություններ են պահպանվել։ Այսպես, 1866 թ. Ալավերդու գործարանում ձուլված 5435 փուլի պղնձից 2000 փուլը օգտագործվել էր ամանեղեն պատրաստելու համար։ Այդ արտադրաճյուղում զբաղված էին 75 արհեստավորներ, որոնք և պատրաստի ամանեղենը վաճառքի էին հանում գյուղերում։ 1870 թ. Ալավերդում ձուլված 4572 փուլի պղնձից այդ նպատակի համար օգտագործվել է 1100 փուլը¹⁵։ Հավանորեն այդպես է եղել նաև Սիսիմաղանի գործարանում, որտեղ ձուլված պղինձը «հենց տեղում վաճառվում էր եկվոր գնորդներին»։

Արհեստի հիմնական ճյուղերը մնում էին բրոնզագործությունը, կաշեգործությունը, դարբնությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, դերձակությունը, կոշկակաբուծությունը, հացագործությունը, գլորարությունը և այլն։ Այս ճյուղերում ներգրավված արհեստավորների թիվը զգալիորեն աճել էր, որը վկայություն էր ապրանքա-դրամական հարաբերությունների հետագա դարձացման։

Այս ժամանակահատվածում էլ արհեստավորները կազմակերպված էին համքարությունների մեջ և ղեկավարվում էին նախկին ավանդույթներով։ Համքարությունների մեջ, բացի արհեստավորներից, միավորված էին նաև առևտրականները։

1863 թ. Երևանի համքարությունների թիվը հասնում էր 28-ի։ Դրանցից էին բազազների, կաշեգործների, որմնադիրների, կոշկակարների և այլ համքարություններ, որտեղ վարպետների թիվը հասնում էր 816-ի, վարպետացուներինը՝ 692-ի, աշակերտներինը՝ 667-ի, ընդամենը՝ 2175 հոգու։

Նույն 1863 թ. Թիֆլիսի համքարություններում կազմակերպված արհեստավորների ու առևտրականների թիվը հետևյալն էր. վարպետներ՝ 1156, վարպետացուներ կամ ենթավարպետներ՝ 334, ընդամենը՝ 1500 հոգի, ի բացառյալ աշակերտներին, Ալեքսանդրապոլի համար համապատասխան տրվ-

¹³ Նույն տեղում։

¹⁴ Шопен И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 851—852։

¹⁵ «Сборник сведений о Кавказе», т. II, стр. 3.

յալներն են. վարպետներ՝ 750, ենթավարպետներ՝ 603 և աշակերտներ՝ 780, ընդամենը՝ 2133 հոգի:

Հաս 1863 թ. պաշտոնական վիճակագրության տվյալների, նրանում համքարություններից դուրս կային 270 արհեստավորներ միայն, հիմնականում աղբեջանցիներ, մասամբ նաև ուսանելի:

Արհեստագործական այս կազմակերպությունները պահպանվում էին, ևրբեմն էլ որոշ հաջողությունների հասնում, քանի դեռ ուսական գործարանային արդյունաբերության արտադրանքը քիչ էր ներթափանցել Անդրկովկաս, որը կատարվեց 1861 թ. գյուղացիական ռեֆորմից հետո: 1870 թ. Հայաստանում և Անդրկովկասում գյուղացիական ռեֆորմի անցկացումից հետո գործունեության լայն ասպարեզ նետվեց նաև տեղական կապիտալը, որի պատճառով համքարությունների տնտեսական հիմքերն սկսեցին խարխլվել:

Այդ երևույթը առավել սպառնալի չափեր ընդունեց և ամենից շատ ըզգացնել տվեց Թիֆլիսում, որտեղ կապիտալիստական արտադրանքային շատ ավելի շեշտված առաջընթաց էր կատարել: Ահա թե ինչու հենց այստեղ բռնկվեց համքարությունների մեջ իրենց տնտեսական գոյության հենարանը տեսնող արհեստավորների ու առևտրականների 1865 թ. բավականաչափ բուռն ընթացք ստացած ելույթը՝ ուղղված Թիֆլիսի քաղաքային խնդրավարության հակահամքարական բնույթ կրող միջոցառումների դեմ:

Թիֆլիսի համքարական կազմակերպությունները, որոնց անդամների ըզգալի մասը կազմում էին հայ արհեստավորները, եռանդուն դիմադրություն էին ցույց տալիս ուսական արդյունաբերական արտադրանքի տարածմանը: Սա արդեն բավական էր, որպեսզի «հասարակության եվրոպական մասի մեջ սկսեին խոսել համքարությունները ոչնչացնելու անհրաժեշտության մասին»¹⁷:

Թիֆլիսի արդեն արդյունաբերական գործունեության ասպարեզը ոտք դրած բուրժուազիան, դեռևս Մ. Ս. Վորոնցովի փոխարքայության օրոք նման տրամադրություններ արտահայտել էր, սակայն փոխարքան դրանց չէր ընդառաջել: Վորոնցովը գտնում էր, որ կարիք չկա մեկ հարվածով ոչնչացնել համքարությունները, քանի որ առևտրի և արդյունաբերության զարգացումը Անդրկովկասում ինքնընտանիքային ասպարեզից դուրս էր մղում դրանք¹⁸: Վերջինիս միջամտությունը լուրջ աչք էր, որ հսկողություն էր սահմանում համքարությունների վրա, սահմանափակում դրանց արտոնությունները: Վորոնցովը, որոշ զիջում անելով «հասարակությանը», թուլատրեց, որ արհեստով ու մանրավաճառ առևտրով զբաղվեն նաև համքարություններից դուրս գրտնրվող անձինք, միաժամանակ պահպանելով մինչև կապիտալիստական տնտեսական այդ կազմակերպությունները:

Համքարությունների պաշտպանությամբ 1857 թ. հրապարակ իջան հայտնի մտավորականներ և հասարակական գործիչներ Գևորգ Ախվերդյանը և Պետրոս Շանշյանը: Ախվերդյանը համքարությունների թշնամիներն էր հա-

16 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, *Երևանի պատմությունը (1801—1879)*, հատ. III, Երևան, 1959, էջ 425—428, 430—431:

17 В. Н. Иваненко, *Гражданское управление Закавказьем*, Тифлис, 1901, стр. 453.

18 АКАК, т. X, стр. 1318.

մարում իրենց շահերով տարված խոշոր դրամատերերին, որոնք առևտրի և արհեստի ազատություն պահանջելով, կամենում էին իրենց նյութական հրգորության շնորհիվ ասպարեզի միակ տերը դառնալ և ստեղծել մենաշնորհներից վատթարագույնը¹⁹։ Կովկասյան գլխավոր վարչության խորհրդի անդամ բարոն Նիկոլային գրում էր, որ առևտրական համքարությունները պետք է միանգամից արգելվեն և ցրվեն որպես զաղտնի ընկերություններ, իսկ նրանց կազմակերպողները պատժվեն իբրև քրեական հանցագործներ, թեև ամենևին իրականությունը չէր համապատասխանում այն մեղադրանքը, թե համքարությունները զաղտնի կազմակերպություններ են։

Թիֆլիսի հայ համալսարանի գրողակ

Համքարությունների գլխին փոթորիկ պայթեց ավելի ուշ, 1865 թ., երբ դրանց մեջ համախմբված արհեստավորներն ու մանր առևտրականները ցույց կազմակերպեցին այն պատճառով, որ նրանց վրա դրված տուրքերը ավելացվել էին 60000 ռուբլով։ Այդ առիթ դարձավ, որպեսզի 1865 թ. հունիսի 16-ին տարերայնորեն բռնկվեի արհեստավորների և մանր առևտրականների շուրջ տասը հազարանոց զանգվածի ըմբոստությունը։ Նրանք փակեցին իրենց խանութներն ու արհեստանոցները և, չնայած իշխանությունների ըստպառնալիքներին, թե «խռովությունը» ճնշելու համար զենքի կդիմեն, մինչև հունիսի 29-ը չբացեցին դրանք։ Ըմբոստացած արհեստավորները և մանր առևտրականները հարձակվեցին քաղաքագլուխ Գալուստ Շերմազանյանի տան վրա և քարոտեցին արեցին այն, իսկ քաղաքագլուխը կանացի հագուստներով ծպտված մի կերպ կարողացավ փախչել։ Կառավարությունը զենքի դիմեց-

¹⁹ См. Ахвердов, Тифлисские амкары, Тифлис, 1883, гл. 1, стр. 2.

հղան վիրավորներ և սպանվածներ: Կառավարական շրջաններում նույնիսկ մտացածին լուրեր տարածվեցին, թե իբր «խռովարարները» կամենում էին քաղաքի կառավարման գործը, մասնավորապես հարկերի նշանակումը և դանձումը հանձնել ժողովրդից ընտրված անձնավորությունների: Անգամ խոսում էին ցարիզմի դեմ ծրագրված ինչ-որ դավադրության մասին և գործն այնպես էին ներկայացնում, որ իբր թե նախապատրաստվում էր Անդրկովկասի անջատումը Ռուսաստանից: Տնտեսական ծանր կացության մեջ ընկած համքարական զանգվածների ըմբոստության շուրջը ստեղծվեց մեծ աղմուկ և այն սլատրվակ ծառայեց համքարական կազմակերպությունները ոչնչացնելու համար²⁰:

Ալեխանդրապոլի պղնձագործների համադրությամբ դրոշակը

1869 թ. ապրիլի 5-ին հրատարակված նոր կանոնների համաձայն Թիֆլիսի 80 համքարություններից թողնվում էին միայն 17-ը, որոնք պետք է ենթարկվեին քաղաքային վարչության կազմի մեջ մտնող Արհեստավորական վարչությանը: Համքարությունների մեջ կարող էին մնալ միայն արհեստավորները, իսկ մանր առևտրականներին արգելվում էր նման կազմակերպություններ ունենալ: Պահանջված համքարությունների ներքին կյանքը, ընտրությունների կարգը և առհասարակ նրանց ամբողջ գործունեությունը դրվում էր ոստիկանության, հսկողության տակ:

Սահմանվում էին երկաստիճան ընտրություններ: Ընդհանուր համքարական ժողովին կարող էին մասնակցել միայն լիազորները: Յուրաքանչյուր տասը

²⁰ Տե՛ս Փ. Махарадзе, Грузия в XIX столетии, Тбилиси, 1933, стр. 59—64.

Համբարից ընտրվում էր միայն մեկ լիազոր: Համբարության գործերը վարելու նախկին կոլեգիալ կարգը և ուղղակի ընտրությունները վերացվում էին, արհեստավորաց գլխավորը ավելի լայն իրավասություններով էր օժտվում:

Այսպիսով, քաղաքի մանր արհեստավորների ու առևտրականների բազմահազարանոց զանգվածը «արժանի» պատիժ էր ստանում, որովհետև համարձակվել էր իր կազմակերպությունը օգտագործել ոչ միայն իբրև «ներքին ոստիկանություն», այլև փորձ էր արել ծառայեցնել այն իր շահերի պաշտպանությանը և զանգվածային բողոք կազմակերպել քաղաքային իշխանությունների հարկային քաղաքականության դեմ:

1865 թ. Թիֆլիսի համբարային կազմակերպությունների ցույցին իրենց համակրանքը արտահայտեցին հայ մտավորականության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ Պետրոս Շանշյանը, Պետրոս Սիմեոնյանը, Գաբրիել Սունդուկյանը, Պերճ Պռոշյանը և ուրիշներ:

Բայց և այնպես համբարությունները քայքայման էին դատապարտված. աստիճանաբար զարգանում էր կապիտալիստական արտադրության եղանակը:

* * *

Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանը արդյունաբերական զարգացման տեսակետից դեռևս առաջին քայլերն էր անում: Համեմատաբար զարգացած էր լեռնային արդյունաբերությունը՝ շնորհիվ աղի ու պղնձի հարուստ հանքերի առկայության: Ցարական կառավարությունը որոշ քայլերի դիմեց՝ խթանելու համար լեռնարդյունաբերությունը, ընդ որում այդ միջոցառումների նպատակն էր ինչպես ընդհանրապես ամբողջ Անդրկովկասը, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանը տնտեսապես օգտակար դարձնել մետրոպոլիայի համար: Այդ մասնակիորեն հաջողվեց Կողբի և Նախիջևանի աղահանքերի մշակման գործը՝ քաջալերելով և պղնձի արդյունաբերության ձեռնարկությունները պետության ու մասնավոր արդյունաբերողների միջոցների ներդրմամբ զգալիորեն եկամտաբեր դարձնելով:

Եթե բացառելու լինենք լեռնարդյունաբերությունը, ապա պատմական աղբյուրներում «գործարանային արդյունաբերություն» անվան տակ հիշատակվող ձեռնարկությունները ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ շնչին մասշտաբների մանուֆակտուրային, շատ ավելի հաճախ տնայնագործական արհեստանոցներ միայն: Նույնիսկ արդեն 1860-ական թթ. հիշյալ «գործարանների ու ֆաբրիկաների» մասին խոսում էին իբրև «բնակարաններին կից կառուցված աշխատանքային արհեստանոցների մասին»²¹:

Հիշյալ «արդյունաբերական ձեռնարկությունները», ըստ քաղաքների, հետևյալ կերպ էին տեղաբաշխված. Երևանում՝ 10, Նոր Բայազետում՝ 2 և այլն: Այդ գործարաններն, ըստ արտադրության ճյուղերի, այսպիսի պատկեր էին ներկայացնում. կաշվի ձեռնարկություններ՝ 40, օճառի՝ 10, ներկարաններ՝ 4, օղեգործական՝ 13, բրոտագործական՝ 11, աղյուսի՝ 11, կրի՝ 9 և այլն:

²¹ «Сборник статистических сведений...», т. I, 1869, отд. I, стр. 33.

Այդ ձեռնարկությունների արտադրության քանակի, բանվորական ուժի, աշխատավճարի և այլնի մասին պահպանվել են տարբեր ժամանակաշրջանների համար որոշակի, սակայն ոչ լրիվ ու լիարժեք տեղեկություններ: Դրանք վերաբերում են XIX դարի առաջին երեսնամյակին կամ 1860-ական թթ. կեսերին: Հիշյալ երկու ժամանակահատվածների միջև ընկած տարիների վերաբերյալ սոսկ հատուկենտ տեղեկություններ են պահպանվել: Առկա տվյալները վիայում են, որ «գործարան կամ ֆաբրիկա» անվանված ձեռնարկությունները լոկ փոքրիկ արհեստանոցներ էին, որոնցից յուրաքանչյուրի տարեկան միջին արտադրանքի դրամական արտահայտությունը չէր գերազանցում 700 ռուբլուց: Աշխատանքային օրվա ընդհանուր կարգավորման մասին խոսք չէր կարող լինել: Սովորաբար աշխատանքային օրվա տևողություն էր վաղ արշաույսից մինչև ուշ երեկո: Օրավարձը խիստ չնչին էր. 1850-ական թթ. այն կազմում էր 20—25 կոպեկ, իսկ 60-ական թթ.՝ 30—50 կոպեկ:

Չնայած երկրի տնտեսական հետամնացությանը, քաղաքներում և գյուղերում տարածված մանր արդյունաբերության ծավալը, բանվորների թիվը, արտադրանքի դրամական արտահայտությունը որոշ հիմք են տալիս եզրահանգելու, որ Արևելյան Հայաստանում 1860-ական թթ., հատկապես գյուղացիական ռեֆորմի նախօրեին, դրամա-փոխանակային հարաբերությունները արդեն շոշափելի չափերի էին հասել:

Ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ. պատերազմից անմիջապես հետո ռուսական կառավարությունը հատուկ ուշադրություն դարձրեց Արևելյան Հայաստանի հանքային հարստություններից երկուսի՝ աղի և պղնձի արտադրության կազմակերպմանը և ընդլայնմանը:

Աղի արտադրության հիմնական կենտրոնը Կողբ ավանի նշանավոր աղահանքն էր՝ հարուստ պաշարներով և աղի բարձր որակով: Նախիջևանի մոտակայքի աղահանքերը թե՛ քանակով և թե՛ որակով զիջում էին առաջինին:

Մինչև 1870 թ. գյուղացիական ռեֆորմը երկու աղահանքերի շահագործումն էլ իրականացվում էր կամ մասնավոր կապալառուների, կամ կառավարական օրգանների միջոցով: Երկու դեպքում էլ աղի հանույթի եղանակի մեջ ոչ մի փոփոխություն տեղի չունեցավ: Հանույթը շարունակվում էր կասուրվել ձեռքի աշխատանքով:

Կողբի աղահանքերին, իբրև աշխատուժ, կցված էին նույն գյուղի բնակիչներից 123 և Չնչավատ գյուղից՝ 20 ընտանիք: Սրանք ազատված էին պետական տուրքերից ու պարհակներից: Նույն այդ ձևով էր կազմակերպված նաև Նախիջևանի աղահանքերի շահագործումը: Այստեղ աղահանքերին կրցված էին Շիրա-Մահմուդ գյուղից 63 ընտանիք: Հիշյալ գյուղացիների աշխատանքը չի կարելի, իհարկե, ազատ վարձու աշխատանք համարել. նրանք ավելի շուտ հիշեցնում են ռուսական պոսեսիոն ձեռնարկությունների բանվորներին, որոնք ամբողջ գյուղով հարկադրվ կարգով կցված էին լեռնարդյունաբերական գործարաններին և ստանում էին պետության կողմից սահմանված վարձատրություն: Նույն ձևով էին վարձվում նաև Կողբի աղահանքերի բանվորները: Համաձայն պաշտոնական տվյալների, Կողբում ամեն մի փուլ աղի համար, եթե այն վաճառում էին սալով, բանվորներին հասնում էր 1

3/4 կոպեկ, իսկ եթե աղը բեռով էր վաճառվում, ապա ավելի քան 2 կոպեկ: Նախիջևանի աղահանքերի բանվորները վաճառված ամեն մի փութ աղի դիմաց ստանում էին 2 կոպեկից ավելի²²:

Հայաստանի աղահանքերում մինչև 1868 թ. բանվորները շարունակում էին մնալ հարկադրական աշխատանքի պայմաններում: Միայն ռեֆորմի նախօրյակին աղահանքերին կցված գյուղացիները ազատվեցին և ընդհանուր կարգով հարկերի ու պարհակների ենթարկվեցին: Այդ ժամանակվանից էլ այստեղ սկսվեց կիրառվել ազատ վարձու աշխատանքը:

Կողբի և Նախիջևանի աղահանքերը մինչև ռեֆորմյան շուրջ քառասուն տարիների ընթացքում եկամտի բավական խոշոր աղբյուր եղան ցարական զանձարանի համար: 1828—1869 թթ. ընթացքում, պաշտոնական վիճակագրական տվյալների համաձայն, Կողբի աղահանքերից ստացված եկամուտը կազմել է 1742887 ռուբլի²³, իսկ ըստ մեկ այլ պաշտոնական տեղեկության՝ Նախիջևանի աղահանքից ստացված եկամուտը տարեկան 20.334 ռուբլի է կազմել²⁴:

Որոշակի տվյալներ են պահպանվել նաև արդյունահանվող աղի քանակի մասին: Եթե 1852 թ. աղի արդյունահանությունը կազմել է 733.403 փութ, ապա 1866 թ. այն հասել է 1.266.131 փթի²⁵:

Բերված թվերը ցույց են տալիս, որ 1852—1866 թթ. աղի հանույթի տոկոսային աճը կազմել էր 72,63%:

Ցարական կառավարությունը լուրջ ուշադրություն նվիրեց նաև Հայաստանի պղնձարդյունաբերությանը՝ Ալավերդու և Զանգեզուրի պղնձահանքերին: Մինչև 1850-ական թթ. պղնձի արդյունաբերության մեջ նույնպես կիրառվում էր հարկադիր աշխատանք. շրջակա գյուղերի բնակիչները կցված էին ձեռնարկություններին և գործարանների համար աշխատանքային կարգախմբեր էին տրամադրում: Վորոնցովի փոխարքայության տարիներին պղնձարդյունաբերության մեջ մտցվեց ազատ վարձու աշխատանքի սխեմա: Այսուհետև պղնձահանքերը կապալով էին տրվում հայ, հույն, գերմանացի արդյունաբերողներին:

1868 թ. պղնձարդյունաբերական 10 ձեռնարկություններում ձուլվել էր 15860 փութ պղինձ, իսկ բոլոր գործող ձեռնարկությունների աշխատողների թիվը հավասար էր 1230-ի, որից հիմնական բանվորներ՝ 656, օժանդակ բանվորներ՝ 574²⁶:

Նույն 1870 թ. աշխատողների քանակն այդ բոլոր գործարաններում հասնում էր 987-ի, որից 567-ը հիմնական բանվորական կազմն էր, իսկ մնացյալը՝ օժանդակ²⁷: Ալավերդու, Շամուղի և Ախթալայի ձեռնարկություններում պղնձի արդյունահանությունը 1857—1870 թթ. ունեցել է ընդամենը 5,3%

²² АКАК, т. VII, стр. 95—96.

²³ «Сборник сведений о Кавказе», т. II, Тифлис, 1872, стр. 21—22.

²⁴ АКАК, т. XII, стр. 1345.

²⁵ «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I, отд. II, стр. 94.

²⁶ Сб. О. Е. Туляган, Экономическое развитие Армении, ч. I, стр. 180—181.

²⁷ Сб. М. А. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., стр. 194—197.

աճ, մինչդեռ Զանգեզուրի մեջ մտնող Կավարտի, Ղաթարի, Փիրդուղանի, Ագարակի և Հալիձորի ձեռնարկություններում այդ աճը հասել է 381,4 %²³։ Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ Զանգեզուրի ձեռնարկությունները նոր էին և շատ ավելի արագ տեմպերով էին աճում։ Սակայն վերևում բոլոր բերված տվյալները ցույց են տալիս, որ պղնձարդյունաբերական ձեռնարկությունները տեխնիկական իմաստով միայն քիչ թե շատ ձևավորված մանուֆակտուրաներ էին։

Ինչպես արդեն հիշատակվեց, այս ձեռնարկություններում մինչև 1850-ական թթ. կիրառվում էր կցված գյուղաբնակչության հարկադիր աշխատանքը։ Դրանք, ըստ էության, ճորտական բնույթի պոսեսիոն ձեռնարկություններ էին։ Այսպես, դեռևս 1812 թ. Ալավերդու և Շամլուղի գործարաններին կցված են եղել 282 հայ գյուղացիներ, որոնք, բացի ընդհանուր պարհակներից, տարեկան ութ ամիս պետք է զբաղվեին գործարանային աշխատանքներով։ Կցված գյուղացիները շնչին վարձատրություն էին ստանում, որի հետևանքով էլ նրանց աշխատանքը խիստ անարտադրողական էր²⁹։

Արդեն 40-ական թթ. երկրորդ կեսին փոխառքա Մ. Ս. Վորոնցովի «Հաշվետվության» մեջ ասված է, որ «գործարաններին կցված գյուղացիներն ապաստվում են հարկադիր աշխատանքից և իշխանությունն այդ գործարանները տալիս է վարձակալության»³⁰։

Բանվորների վիճակը խիստ ծանր էր։ Ամենափոքր զանցանքի դեպքում նրանց դաժան պատիժների էին ենթարկում։ Այսպես, Ալավերդու գործարանի բանվորներին՝ ձմեռվա ցրտին փայտ կտրելուց հրաժարվելը նկատվում է «բռնու», բանվորները շրջապատվում են զինվորներով ու կազակներով և զանակոծության ենթարկվում։ Իսկ գործարանի ղեկավարը իր զեկույցում հպարտանում էր, թե «կարողացա բռնուր և անհնազանդությունը վերջացնել միայն փայտերով, ալյապես բանվորները կարող էին վարպետներին և զինվորական փոքրիկ ջոկատը կացիներով կոտորել...»։ Այդ դեպքն արձագանք է գտնում Փամբակի բնակչության մեջ և բողոքի առիթ տալիս։

Նման իրադարձությունները, իրենց հերթին, չէին կարող չազդել ցարական իշխանավորի վրա, բերել այն համոզման, որ անհրաժեշտ է հրաժարվել վտանգավոր և, դրա հետ միասին, խիստ անարտադրողական հարկադիր աշխատանքի կիրառումից, մասնավորապես որ գործարանները վարձակալության էին տրվում տեղական կապիտալիստներին, որով կառավարական օրգանները ազատվում էին ոչ միայն կցված բանվորների դժգոհության թիրախը դառնալուց, այլև բանվորների բավական մեծ շափերի հասնող փախուստի դեպքերից³¹։

Մասնավոր անձերի պատկանող կամ նրանց վարձակալության տրված գործարաններում, հավանորեն նաև պետական ձեռնարկություններում, 50-ական թթ. վերացավ ամրակցված գյուղացիների հարկադիր աշխատանքը։ 0-

²⁸ АКАК, т. V, стр. 287.

²⁹ АКАК, т. X, стр. 363.

³⁰ О. Е. Туманян, *Նշվ աշխ.*, էջ 182—183.

³¹ Նույն տեղում, էջ 188.

րինակ, Միսիսանայում հույն ձեռնարկատիրոջ կողմից գործարան կառուցելու պետական մանրամասն պայմանների մեջ ոչ մի խոսք չի ասվում աշխատուժի մասին: Ըստ երևույթին դա համարվում էր նրա մասնավոր գործը³²:

Նույնը, հավանաբար, վերաբերում է նաև Զանգեզուրի հույն և հայ արդյունաբերողներին (եղբայրք Կոնդուրովներ, Մելիք-Ղարաբյուրյան, Մելիք-Փարսադանյան, Խոջամիրով, Մելիք-Ազարյան և այլք) պատկանող ձեռնարկություններին:

Գյուղացիական ռեֆորմին նախորդող տասնամյակներին, մասնավորապես 1850—60-ական թթ., բավական անբարենպաստ տնտեսական պայմաններում գտնվող Երևանի նահանգում ևս զարգանում էին ապրանքադրամական հարաբերությունները: Հայկական գյուղը աստիճանաբար ներգրավվում էր առևտրա-փոխանակային գործառնությունների ոլորտը: Լեռնարդյունաբերական արտադրանքը սկսում էր լայն շուկա դուրս գալ: Հայ առևտրական կապիտալը ներգրավվում էր արդյունաբերական գործունեության ոլորտը բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս: Այն մեծ հոսք կատարեց հատկապես դեպի Բաքու, որտեղ զարգացող նավթարդյունաբերությունը մեծամեծ շահույթներ էր խոստանում նրան:

* * *

Անդրկովկասի միացումը Ռուսաստանին այդ երկրամասի առևտրի զարգացման համար նույնպես նոր հնարավորություններ ստեղծեց: Այդ բանին խթանող ամենակարևոր ազդակը կյանքի և ունեցվածքի ապահովությունն էր: Եթե պարսկական տիրապետության ժամանակաշրջանում վաճառականների համար երաշխավորված չէր ո՛չ կյանքի, ո՛չ ունեցվածքի ապահովություն ու անվտանգություն, ապա վիճակը բոլորովին փոխվեց, երբ Անդրկովկասը միացվեց Ռուսաստանին: Առևտուրը և առևտրականներն այժմ վայելում էին պետության հովանավորությունը, խորտակվում էին ներքին մաքսային պատնեշները, դրամագլուխը գործառնությունների մեջ դնելու լայն հնարավորություններ էին ստեղծվում: Առևտրական կյանքի զարգացման կարևոր գործոններից էր նաև Անդրկովկասում ռուսական բանականների առկայությունը, որոնց միջերգներ մատակարարելու անհրաժեշտությունը հարստացման նոր աղբյուր էր դառնում:

Առևտրի զարգացմանը առավել ևս խթանեցին անցումը հարկային նոր սխեմայի, այն է՝ բնամթերային հարկի փոխարինումը դրամական հարկով, որը նպաստեց տնտեսության ապրանքայնացմանը, վաճառքի համար տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածությունների ընդարձակումը և մի շարք այլ գործոններ:

Ռուսական կառավարությունը և նրա պաշտոնատարներն Անդրկովկասում խիստ մեծ նշանակություն էին տալիս առևտրի զարգացմանը և բազմաբնույթ միջոցառումներ էին նախագծում ու մշակում՝ խրախուսելու համար առևտրական դասին և նրա գործունեությունը: Այսպես, 1812 թ. Վրաստանի

³² См. В. Рштуни, Крестьянская реформа..., стр. 135—136.

կառավարչապետ մարկիզ Պաուլուչին առաջարկում էր, ելնելով վաճառականների վարած առևտրի ծավալից, նրանց շնորհել Թիֆլիս քաղաքի մոքալաքի կամ քաղքենու, անգամ ազնվականի կոչում³³։ Այս ծրագիրը իսկապես որ մեծապես կարող էր խթանել անդրկովկասյան առևտրի զարգացմանը։

Դեռ նոր էին Երևանի և Նախիջևանի խանություններն ազատագրվել պարսկական լծից, երբ Պասկևիչը հրահանգեց տեղական իշխանություններին հոգալ Երևանում և Սարգարապատում գրավված բամբակի շահավետ վաճառքի մասին։ Մյուս կողմից նա առաջարկում էր խրախուսել տնտեսական այդ կարևոր կոպտուրայի մշակումը բնակչության կողմից, հավաքել արտադրված բերքի մի մասը «Իբրե տուրք», համաձայն տեղական վաղեմի սովորության, և իրացնել այն։ Նա տեղական իշխանությունների ուղղորդություն էր հրավիրում նաև Կողբում աղի հանույթն ընդլայնելու անհրաժեշտության վրա, որպեսզի պետք եղած քանակությամբ աղ արտադրվի և արտահանվի առաջին հերթին Վրաստան։

Ռուսական իշխանությունները ամեն կերպ խրախուսում էին հայ վաճառականների գործուն մասնակցությունը երկրամասի տնտեսական կյանքին, և, միաժամանակ, նշում նրանց խաղացած կարևոր դերն ու հաջողություններն այդ բնագավառում։ Արդեն երեսնական թվականներից ցարական պաշտոնական աղբյուրները հաստատում էին այն իրողությունը, որ հայ առևտրականներն իրենց ձեռքն են առել «Թիֆլիսի և ամբողջ Անդրկովկասի առևտուրը», որ նրանք «կատարում են ամեն տեսակի հանձնարարություններ. գրեթե բոլոր վարձակալությունները նրանց ձեռքին են, նրանք են վերցնում բոլոր կապալները»³⁴։ 1840—50-ական թթ. այդ նույն բանն էր շեշտում փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովը, երբ գրում էր Նիկոլայ I-ին, թե հայերը Անդրկովկասում կառավարության գլխավոր ուժերն են կապալների և վարձակալությունների խնդրում³⁵։

Ռուսական իշխանության հաստատման առաջին իսկ տարիներից կապալառության սիստեմը լայնորեն օգտագործվում էր ոչ միայն գործերի մատակարարման և պետական հիմնարկների համար շինություններ կառուցելու գործում. կապալով էին տրվում շատ դեպքերում նաև տուրքերի գանձումը, արդյունատեղիները, արդյունաբերական որոշ ճյուղեր և այլն։ Այսպես, 1808 թ. Բաքվի տուրքերը չորս տարի ժամանակով կապալով տրվում էին հայտնի հայ վաճառական շուշեցի Բաբա Թառումյանին։ Որպես կապալավարձ վրձարելով տարեկան 112.500 ռուբլի, նա դրա դիմաց իրավունք էր ստանում գանձել ավելի քան կրկնակին, այսինքն՝ 251.430 ռուբլի³⁶։ Հայերի ձեռքին էր գտնվում նաև նավթի, ձկան, աղի, մետաքսի արտադրության կապալը։

Անդրկովկասի առևտրա-արդյունաբերական կյանքում այս շրջանում հատկապես հայ կապալառուների խաղացած դերի վկայությունն է այն ու-

³³ АКАК, т. V, стр. 17.

³⁴ «Обозрение Российских владений за Кавказом», ч. I, СПб., 1836, стр. 199.

³⁵ АКАК, т. X, стр. 97.

³⁶ АКАК, т. V, стр. 865.

շաղրությունը, որ փոխարքա Վորոնցովը հանդես էր բերում կապալառուներ Արշակունու, Միրիմանյանի, Սվեշնիկյանի, Միրզոյանի նկատմամբ և 1854 թ. իր հաջորդին հանձնարարում հատուկ ուշադրություն դարձնել նրանց վրա, որպես կառավարության համար պիտանի և օգտակար մարդկանց³⁷։ Հայ կապալառուներից շատերը ուսուցարսական 1826—1828 թթ. պատերազմի տարիներին իրենց ձեռքն էին վերցրել ամբողջ զորքի մատակարարումը։ Սակայն սրանց գործունեությունը Երևանի նահանգում լայն ծավալում չստացավ, որովհետև այդ նահանգը դուրս մնաց առևտրական տարանցիկ ճանապարհների շրջագծից։

1840-ական թթ. Արևելյան Հայաստանի առևտուրը սկսում է որոշակի աշխուժացում ապրել։ Արտահանության հիմնական առարկաները մնում էին տեղում արտադրվող գյուղատնտեսական մթերքները՝ բամբակը, բրինձը, չոր մրգերը և այլն։ Արտաքին առևտրական կապերը բավական աշխուժ էին Պարսկաստանի և Թուրքիայի հետ։ Վերջինիս հետ առևտուրը կատարվում էր Սրգովի և Ալեքսանդրապոլի մաքսային վարչությունների միջոցով։ 1840-ական թթ. երկրորդ կեսին Թուրքիա էր արտահանվել մոտ 800.000 ուրբուլու (արծաթով) և ներմուծվել շուրջ 850.000 ուրբուլու (արծաթով) ապրանք։ Արտահանվել էին բամբակ, բրինձ (400.000 ու. գումարով), չմշակված կաշիներ, ծխախոտ և այլ ապրանքներ։ Ներմուծվել էր շինարարական փայտ, անասուններ, աղած ձուկ, հաց և այլն։

Բավական ծավալուն էր քաղաքային առևտուրը, որի հիմնական օջախներն էին Երևանը և Ալեքսանդրապոլը։ Թուրքիայի հետ կատարվող առևտրի հանգուցակետը Ալեքսանդրապոլն էր։ 1863 թ. հիշյալ քաղաքի վրայով Թուրքիա էր արտահանվել 350.000 ուրբուլու (արծաթով) արտադրանք։ Երևանի առևտուրը հիմնականում կենտրոնացած էր քաղաքի շրջանակներում, բայց երբեմն ծավալվում էր մինչև Թիֆլիս և դրանով իսկ դուրս գալիս անդրկովկասյան շուկա։

Ըստ վիճակագրական տեղեկությունների, Երևանի նահանգի հինգ քաղաքների ներքին առևտրի շրջանառության գումարը կազմում էր 969.000 ուրբուլու, իսկ քաղաքներից և նահանգից դուրս կատարվող առևտրինը՝ 50.000 ուրբուլու։ Ամբողջ առևտրի գումարը կազմում էր 1.819.000 ուրբուլու³⁸։

Եթե 1820-ական թթ. վերջերին Հայկական մարզում ապրանքաշրջանառության տարեկան միջին գումարը կազմում էր 4 մլն. ուրբուլու, ապա 1864 թ. Երևանի նահանգում այն կազմում էր շուրջ 10 մլն. ուրբուլու, այսինքն՝ ավելացել էր 2,5 անգամ³⁹։ Զարգացող առևտրական գործարքներին սկսում է իր մասնակցությունը բերել նաև գյուղացիությունը։ 1865 թ. քաղաքներում առևտուր անելու համար գյուղացիները վերցրել էին 305 վկայական, որից առաջին կարգի՝ 6, երկրորդ կարգի՝ 10 և երրորդ կարգի՝ 289։ Սրանց առևտուրը գլխավորապես կենտրոնացած էր Երևանում, Շուշում և Ալեքսանդրապոլում, ընդ որում Երևանում առևտուր անելու համար վերցված էր 105 վկա-

37 АКАК, т. X, № 71.

38 «Сборник статистических сведений...», т. I, отд. I, стр. 28—60.

39 См. М. Адоны, *նշվ. աշխ.*, էջ 217։

յական, Ալեքսանդրապոլում՝ 116: Մյուս քաղաքներից Նախիջևանի համար տրված էր՝ 60, Օրդուբադի համար՝ 12 վկայական և նույնքան էլ Նոր Բայազետի համար:

Այդ վկայականները տրված էին բամբակ վաճառելու իրավունքի համար՝ Երևանում և Նախիջևանում, մրգերի վաճառքի համար՝ Երևանում և Օրդուբադում, խոշոր եղջերավոր անասունների, կաշիների, օճառի և օղու համար՝ Ալեքսանդրապոլում, մետաքսի համար՝ Օրդուբադում, աղի համար՝ Նախիջևանում, այգեգործության, հողագործության և բանջարաբուծության արդյունքների համար՝ Նոր Բայազետում⁴⁰:

Անդրկովկասը կայսրության համար շահավետ դարձնելու մտահոգությունը դրդում էր երկրամասի իշխանություններին բարյացակամ վերաբերմունք ցույց տալ դեպի տեղական առևտրական դասի գործունեությունը: Բայց երբ տեղական, մասնավորապես հայ վաճառականները, փորձում էին ոռոսական կապիտալի գործունեության շրջանակները սահմանափակել, հանդիպում էին իշխանությունների վճռական հակահարվածին:

Այսպես, 1847 թ. Մոսկվայի մի շարք խոշոր գործարանատերեր և վաճառականներ Թիֆլիսում հիմնեցին «առևտրական դեպո», որի միջոցով Մոսկվայի, Վլադիմիրի և Նիժնի Նովգորոդի տեղավաճառի ապրանքները վաճառահանվում էին Անդրկովկաս: Այդ «դեպոն» միաժամանակ այստեղից Ռուսաստան էր արտահանում տորոն, մետաքս, բամբակ, սոդա և այլն: Հենց այդ նույն տարում հայ վաճառականները փոխարքայի մոտ միջնորդություն հարուցեցին, որպեսզի «դեպոյին» արգելվի մանրածախ առևտրով զբաղվել: Նրանց խնդիրը ոչ միայն մերժվեց, այլև վերջիններիս հասկանալ տվեցին նրման դիմումի անտեղի լինելը⁴¹: Չնայած կառավարության հովանավորությանը, ստեղծված աննպաստ պայմանների պատճառով 1852 թ. «դեպոն» փակվեց:

Նույն գիծն էր տարվում նաև մաքսային քաղաքականության բնագավառում, երբ բխվում էին ոռոսական և տեղական առևտրական դասի շահերը: 1821 թ. ոռոսական կառավարությունը մտքից մաքսային բարձր տարիֆներ, որոնցով գրեթե արգելվում էր արտասահմանյան արդյունաբերական աշխարհի ապրանքների ներմուծումը Ռուսաստան, որոնց արտադրությունն արդեն սկսված էր տեղում: Ռուսական արդյունաբերական կապիտալի անարգել զարգացումն ապահովող այդ միջոցառումը Անդրկովկասի վրա չտարածվեց, քանի որ ոռոսական արդյունաբերությունը դեռևս անկարող էր սպասարկել նրա պահանջները: Մերձավոր և Միջին Արևելքի շուկաներում ոռոսական կապիտալը դեռևս չէր կարող մրցել եվրոպական կապիտալի հետ:

Այդ պատճառով էլ դեռևս 1821 թ. վերջերին Անդրկովկասի համար մշակված էր մաքսային քաղաքականության բոլորովին այլ գիծ, որը շահավետ պայմաններ էր ստեղծում եվրոպական ապրանքները Անդրկովկաս ներմուծելու և ապա Պարսկաստան ու Թուրքիա արտահանելու համար: Անդրկովկաս ներմուծվող ապրանքներից գանձվում էր 5 տոկոս մաքս, իսկ

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 212:

⁴¹ АКАК, т. X, стр. 188—195.

Պարսկաստան առաքվող ապրանքների համար հաստատվում էր անմաքս տրանզիտ:

Մաքսային նման քաղաքականության շնորհիվ հետագա տասը տարիների ընթացքում կրկնապատկվեց Անդրկովկասի արտաքին առևտրի շրջանառությունը, որի ընդհանուր գումարը հասավ 2462700 ռուբլու⁴²: Արտաքին առևտրի ասպարեզում գլխավոր դերը խաղում էին հայ վաճառականները, որոնք առևտրական կապեր հաստատեցին եվրոպական խոշոր շատ քաղաքների հետ և, մասնավորապես, լայպցիգի տոնավաճառի հետ:

Բայց 1821 թ. այդ արտոնյալ տարիքը և դրա շնորհիվ եվրոպական ապրանքների առատ ներհոսքը Անդրկովկաս, մասամբ նաև Ռուսաստան, բացասական նշանակություն ունեցավ ռուսական արդյունաբերական բուրժուազիայի համար: Ուստի և վերջինս համառորեն ձգտում էր այն բանին, որպեսզի Անդրկովկասի վրա ևս տարածվի մաքսային տարիքը՝ կազմված հովանավորողական մաքսային քաղաքականության ոգով, որը նպաստում էր ռուսական բուրժուազիայի շահերին և անտեսում անդրկովկասյան բուրժուազիայի և նրա գլխավոր ներկայացուցչի՝ հայ առևտրական կապիտալի շահերը: Ռուս բուրժուազիային 1821 թ. մաքսադրույքի վերացումը հաջողվեց միայն շնորհիվ տեական համառ պայքարի և ֆինանսների մինիստր Կանկրինի աջակցության: «1831 թվականի կանոնադրությամբ Անդրկովկասը մըտցրվեց նիկոլայ 1-ի կառավարության հովանավորողական մաքսային քաղաքականության շրջանագծի մեջ և դարձավ ռուսական արդյունաբերության արտադրանքի վաճառահանման ներքին շուկա»⁴³:

Վերոհիշյալ կանոնադրությամբ 5 տոկոս մաքսային դրույքը ուժի մեջ թողնվեց միայն ասիական ապրանքների ներմուծման համար: Եվրոպական ապրանքների ներմուծումն Անդրկովկաս թույլատրվում էր միայն սեծովյան նավահանգիստներից: Այդ ապրանքներից մաքս վերցվում էր ընդհանուր հիմունքներով, համաձայն Ռուսաստանում սահմանված բարձր մաքսային տարիքների: Արգելվում էր արտասահմանից ներմուծել ռուսական արդյունաբերության համար ոչ ձեռնտու ապրանքներ: Արտասահմանյան ապրանքների ներմուծումը Անդրկովկասի վրայով Ռուսաստան՝ խստիվ արգելվում էր: Բայց միաժամանակ թույլատրվում էր առանց մաքսի Անդրկովկասից արտածել ռուսական և տեղական ապրանքներ:

Ապարդյուն անցան Անդրկովկասի վաճառականների և առաջին հերթին հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչները քոլոր միջնորդություններն այս կամ այն ձևով երկարաձգել կամ գեթ մասամբ պահպանել նախորդ մաքսային սիստեմը: Սակայն 1831 թ. գրեթե արգելիչ մաքսային տարիքը չտվեց այն արդյունքները, ինչ որ ակնկալում էին նրանից ցարական կառավարությունը և ռուսական բուրժուազիան: Այն ավելի քան բացասական հետևանքներ ունեցավ, քանի որ Թիֆլիսի փոխարեն Եվրոպայի և Միջին Արևելքի միջև կատարվող առևտրի կենտրոն դարձավ Տրապիզոնը: Ան-

⁴² Ст"в М. А. Адонца, №2. աշխ., էջ 222:

⁴³ М. К. Рожкова, Экономическая политика царского правительства на Среднем Востоке во второй четверти XIX в. и русская буржуазия, М., 1949, стр. 93.

հրաժեշտություն առաջացավ միջոցներ ձեռնարկել նախկին իրավիճակը վերականգնելու համար: Ուստի և ռուսական կառավարությունն այն եզրակացությունը հանգեց, որ անհրաժեշտ է 1831 թ. արգելիչ մաքսային սխտեմը վերացնել և եվրոպական ու ասիական տրանզիտային առևտրի համար նոր կանոններ հաստատել, ինչ և արվեց 1846 թ. վերջերին:

Նոր կանոնադրությամբ թուլատրվում էր եվրոպական և ասիական ապրանքների տրանզիտն Անդրկովկասի վրայով, իջեցվում էին եվրոպական ապրանքներից զանձվող մաքսերը: Բայց նախկին նպաստավոր իրավիճակը այլևս չվերականգնվեց: Արևմտաեվրոպական տերություններին հաջողվել էր հրապիզոնի վրայով շահավետ առևտրական ուղիներ հարթել դեպի Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շուկաները: Առավել ևս Ռուսաստանի համար աննշտ պատ իրավիճակ ստեղծվեց Ղրիմի պատերազմի տարիներին, երբ դադարեց եվրոպական ապրանքների ներմուծումն Անդրկովկաս:

Ցարական կառավարությանը հեշտությամբ չհաջողվեց ռուսական կապիտալի համար ձեռնտու պայմաններ ստեղծել Անդրկովկասում և տեղական կապիտալը ամբողջությամբ ծառայեցնել պետության շահերին: Առավել ևս մեծ դժվարությունների հանդիպեց նա Թուրքիայի և Պարսկաստանի շուկաների նվաճման ասպարեզում եվրոպական կապիտալի հետ մրցելիս: Այսպիսով, մինչև 1870-ական տարիներին ռուսական կապիտալին չհաջողվեց ամբողջովին տիրանալ անդրկովկասյան շուկային: Այստեղ բավական մեծ դեր էր խաղում եվրոպական կապիտալը: Ինչպես նշել է Վ. Ի. Լենինը, Կովկասի և Անդրկովկասի տնտեսական նվաճումը ռուսական բուրժուազիայի կողմից տեղի ունեցավ միայն հետոնիորմյան տարիներին: